

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Μιχαὴλ Σακελλαρίου**, παρουσιάζοντας τὸ βιβλίον τῆς κ. Ἀγγελικῆς Λεμπέση, *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου. I I, Χάλκινα κρητικά, τορρεύματα*, 1985, λέγει τὰ ἑξῆς:

Ἡ διδάκτωρ Ἀγγελικὴ Λεμπέση, ἑφορος ἀρχαιοτήτων, ἀνασκάπτει ἀπὸ τὸ 1972 στὴ Σύμη Βιάννου, στὸ νότιο μέρος τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ἀρχαιολογικὴ θέση, ἡ ὁποία ἀποδείχθηκε ἀπὸ σωζόμενες ἐπιγραφές, ὅτι ἦταν ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ ἀνασκαφὴς ταύτισε τὴν περιοχὴ μὲ τὸ *Ἱερόν Ὀρος*, πού ἀναφέρει ὁ ἀρχαῖος γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαῖος.

Τὰ ἔως τώρα εὐρήματα εἶναι τόσο πολλὰ καὶ τόσο ἐνδιαφέροντα, ὥστε αὐτὸ τὸ ἱερό νὰ συναγωνίζεται τὰ πρὸ σημαντικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα φορητὰ εὐρήματα εἶναι:

—26 χάλκινα εἰδώλια ἀνθρωπίνων μορφῶν καὶ μέλη ἀπὸ ἄλλα 12.

—500 χάλκινα ζώδια.

—δεκάδες πήλινων ζωδίων.

—152 πήλινα εἰδώλια ἀνθρωπίνων μορφῶν.

—75 ἀνάγλυφα πλακίδια.

—450 λίθινες τράπεζες προσφορῶν.

—δεκάδες τροχλημάτων ταύρων.

Τὸ ἱερό λειτούργησε, χωρὶς διακοπὴ, ἐπὶ δύο σχεδὸν χιλιετίες: ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. π.Χ., ὡς τὸν 3ον μ.Χ. Ἀκμασε δύο φορές: κατὰ τὴ μινωϊκὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὴ γεωμετρικὴ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία καὶ φέρει μέρος ἀπὸ τὸ βᾶρος τῆς δαπάνης. Σ' αὐτὸ ἔχουν συμβάλει ἐπίσης διάφοροι ὀργανισμοί.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κυκλοφόρησε πρὸ ὀλίγου καιροῦ τὸ πρῶτο δη-μοσίευμα μὲ ὕλικὸ αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται:

Ἀγγελικὴ Λεμπέση, *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου. I I, Χάλκινα κρητικά, τορρεύματα*, 1985.

Εἶναι τετάρτου σχήματος καὶ ἔχει 259 σελίδες, 67 πίνακες, ἓνα χάρτη καὶ ἓνα τοπογραφικὸ σχέδιο.

Ἡ διδάκτωρ Λεμπέση δημοσιεύει 95 σφυρήλατα ἐλάσματα μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, ἀντικείμενα ποὺ ὑπάγονται στὴ γενικότερη κατηγορία τῶν «τορευμάτων». Ὁ ὅρος «τορευματα» χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γιὰ ἀνάλογα ἀντικείμενα.

Ἡ συγγραφεὺς προχώρησε πέρα ἀπὸ τὴν περιγραφή, τὴν ἐρμηνεία καὶ τὸν σχολιασμό τῶν ἀντικειμένων. Προῆλθε σὲ λεπτὲς αἰσθητικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀναλύσεις, καθὼς καὶ σὲ εὐρύτερη συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς τορευτικῆς στὴν Κρήτη κατὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἐπίσης προχώρησε σὲ ἐκτεταμένη θρησκευολογικὴ μελέτη, ποὺ θὰ ἀποτελέσει σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μορφῆς καὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἑρμῆ. Ἐπὶ πλέον ἔλαβε ὑπ' ὄψη τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες καὶ προεξέτεινε τὰ συμπεράσματά της στὸν χῶρο τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας.

Ἀκριβῶς ἡ πραγματεία τῶν κατὰ τὴν ἱστορία τῆς μορφῆς τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς λατρείας του καὶ τὰ γενικότερα ἱστορικὰ παρατηρήματα αὐτοῦ τοῦ ἔργου μὲ ἕκαμαν νὰ τὸ διαβάσω προσεκτικὰ, νὰ τὸ ἐκτιμήσω καὶ νὰ τὸ παρουσιάσω σὲ μίᾳ δημοσίᾳ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Οἱ παραστάσεις τῶν τορευμάτων τῆς Σύμης παρουσιάζουν, ἀπὸ τὴ μίᾳ μεριά, θεματικὴ ἐνότητα, καὶ ὁμοιογένεια στὴ μορφοποίηση, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μεγάλη ποικιλία. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις ἡ κυρία Λεμπέση συνεπέρανε ὅτι αὐτὰ τὰ τορευματα ἦσαν προϊόντα ἐνὸς ἐργαστηρίου, ὅπου μεταπλάσθηκαν γνωστοὶ τύποι καὶ ἐπινοήθηκαν νέες συνθέσεις καὶ ἐπὶ μέρους μοτίβα. Ἡ ἴδια διαπίστωσε ἀκόμη ὅτι ἡ παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου χρησιμοποιοῦσε ἓνα εἶδος ἐσωτερικοῦ κώδικα, ποὺ χρησίμευε στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν μορφῶν. Ἀποκρυπτογραφώντας τον, ὀδηγήθηκε στὴν ἐρμηνεία ὀρισμένων θεμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι: κυνηγὸς ποὺ τοξεύει· σύλληψη αἰγάγρου· πρόσδεση αἰγάγρου· ὀδηγὸς αἰγάγρου· κομιστὲς ἄλλων ζώων ἢ προσφορῶν· θυσία αἰγάγρου· προσφορὰ βέλους· ἱματιοφόροι· ἀνδρική μορφή καὶ δένδρο· Ἑρμῆς κυνηγός· Ἑρμῆς νεανίας. Οἱ τρεῖς τελευταῖες παραστάσεις κατέχουν τὴν κεντρικὴ θέση στὸ θρησκευολογικὸ πλέγμα καὶ ἐρμηνεύουν τὶς ὑπόλοιπες.

Στὴν παράσταση τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς καὶ τοῦ δένδρου ἀναγνωρίζεται σκηνὴ ἐπιφανείας θεοῦ. Τὸ δένδρο ἔχει δύο ρόλους: συμβολίζει τὴ φυτικὴ ὑπόσταση τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ· καί, συναιρώντας ὅλη τὴ φύση, ὑποδηλώνει τὴ συμμετοχὴ της στὸ συμβᾶν τῆς ἐπιφανείας. Ἡ κυρία Λεμπέση ἐρμήνευσε τὸν ἐπιφαινόμενο θεὸ ὡς Ἑρμῆ μὲ συλλογισμοὺς ποὺ θὰ προσπαθῆσω νὰ συμπτύξω σὲ λίγα λόγια. Ἐνεπίγραφα ἀρχαῖα ἀναθήματα ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρμῆ. Ἐπιγραφὲς τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων προσθέτουν σ' αὐτὸ τὸ θεωνύμιο ἓνα χαρακτηριστικὸ ἐπίθετο: κεδρίτης. Ἔτσι

μαθαίνουμε ότι ο Έρμης λατρευόταν στη Σύμη ως θεός τῶν κέδρων. Αυτό τὸ ἐπίθετο προστέθηκε σὲ ἄλλα ἀνάλογα ἐπίθετα τοῦ ἴδιου θεοῦ: *κυφαρισσίτης*, «Έρμης τῆς κυπαρίσσου», πού ἐντοπίζεται στὴ Λατώ· καὶ *φυτάλιμος*, «Έρμης τῆς βλαστήσεως», πού μαρτυρεῖται στὴ Λέσβο. Ὅτι καὶ ὁ Έρμης τῶν τορευμάτων τῆς Σύμης ἦταν βλαστική θεότητα, διαπιστώθηκε ἀπὸ δύο παραστάσεις. Ἐνα ἔλασμα, τοῦ βου αἰῶνα, πού εἰκονίζει τὸ θεὸ ὡς κυνηγὸ, παρουσιάζει αὐτὴ τὴ χαρακτηριστικὴ ἰδιαιτερότητα: ἀπὸ τὸ κεφάλι του φύονται κλάδοι. Σ' ἄλλο πλακίδιο, ἑλλιπές, μία μορφή σύρει πρὸς τὰ κάτω κλάδο δένδρου, κατὰ τὸ μινωϊκὸ τελετουργικὸ τῆς δενδρολατρείας. Ἡ ἱερότητα τοῦ δένδρου στὸ πλακίδιο τῆς Σύμης ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὶς ταινίες πού κρέμονται ἀπὸ αὐτό.

Τρία ἔλασματα παριστάνουν ἀκίνητες νεανικὲς μορφές πού κρατοῦν εἴτε μία ράβδο, εἴτε μία ράβδο καὶ ἓνα σκῆπτρο-κηρύκειο εἴτε ἓνα κηρύκειο. Τὸ πρῶτο ἔλασμα χρονολογεῖται γύρω στὸ 700 π.Χ., τὸ δεύτερο εἶναι λίγο νεότερο, τὸ τρίτο κατασκευάσθηκε γύρω στὸ 460 π.Χ. Τὸ κηρύκειο τοῦ νεωτέρου ἔλασματος ταυτίζει τὴ μορφή πού τὸ κρατεῖ μὲ τὸν Έρμη. Τὸ σκῆπτρο-κηρύκειο εἶναι ὀλοφάνερα ἓνα προηγούμενο στάδιο τοῦ κηρυκείου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ράβδος συνάπτεται μὲ τὸν Έρμη. Ἡ ράβδος τοῦ δευτέρου ἔλασματος φέρει φυτικὸ διάκοσμο καὶ ἡ κυρία Λεμπέση θυμήθηκε ὅτι ὁ Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἐρμῆν ἀποδίδει στὸ θεὸ μία ράβδο. Ἡ ἴδια συνδύασε τὴ ράβδο, τὸ σκῆπτρο-κηρύκειο καὶ τὸ ἔνδυμα τῆς μορφῆς στὸ ἴδιο ἔλασμα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Έρμη ὡς ἀνακτος στὴ δεύτερη ραψῶδια τῆς Ἰλιάδας. Στὸ ἀρχαιότερο ἔλασμα, ὁ νεανίας μὲ τὴ ράβδο ἔχει ἓνα φίδι τυλιγμένο στὸ χέρι καὶ στέκει ἐπάνω σὲ μία κατασκευὴ πού φαίνεται ὡς λιθοσωρός. Εἶναι γνωστό, ἀπὸ ἄλλοῦ, ὅτι τόσο τὸ φίδι ὅσο καὶ ὁ λιθοσωρὸς συνάπτονται μὲ τὸν Έρμη. Οἱ λιθοσωροὶ μὲ θρησκευτικὴ σημασία λέγονταν *ξρμακες*. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Έρμης παριστάνεται, κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὡς ὄριμος ἄνδρας γενειοφόρος δὲν ἀντιστρατεύεται στὴν ταύτιση τῶν νεανιῶν πού εἰκονίζονται στὰ τρία αὐτὰ ἔλασματα τῆς Σύμης μὲ τὸν Έρμη, γιατί στὸ Ω τῆς Ἰλιάδας ὑπάρχει περιγραφή τοῦ Έρμη ὡς ἀγένειου νεανία.

Ὅρισμένα στοιχεῖα αὐτῶν τῶν παραστάσεων τοῦ Έρμη εἶναι κρητομυκηναϊκά: τὸ φίδι καὶ οἱ λιθοσωροὶ· ἡ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὴ βλάστηση, ἡ σκηνὴ πού τὸν παρουσιάζει νὰ σύρει τὸν κλάδο δένδρου· ἡ νεαρὴ ἡλικία του· ἀκόμη ὁ ἀφηγηματικὸς χαρακτήρας τῶν σκηνῶν μὲ τὸν θεό. Ἐπίσης ὁ αἰγάγρος ὡς θήραμα καὶ ὡς θύμα εἶναι γνωστὰ μινωϊκὰ θέματα. Ὅχι λιγότερο μινωϊκὸς εἶναι ὁ τρόπος θυσίας τοῦ αἰγάγρου ἐπάνω σὲ τράπεζα.

Ὁ Έρμης-κυνηγὸς τῆς Σύμης προσεγγίζει τὴ μειλίχια παραλλαγή τοῦ μινωϊκοῦ («πόσιος θηρῶν»), τοῦ κυρίου τῶν ἀγρίων ζώων, καὶ διαφέρει ἀπὸ τὸν Έρ-

μῆ τοῦ Δωδεκαθέου. Ὁ χαρακτήρας καὶ τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τοῦ Ἑρμῆ τῆς Σύμης θὰ ἀμβλυνθοῦν καὶ θὰ ὑπερκαλυφθοῦν ἀπὸ νεότερα. Ὡστόσο μερικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φυτικῆς καταγωγῆς τοῦ Ἑρμῆ θὰ ἐπιβιώσουν στὸν κλασσικὸ καὶ μετακλασσικὸ Ἑρμῆ. Τὰ λατρευτικὰ ἐπίθετα *κυφαρισσίτης*, καὶ *φυτάλιμος* ποὺ ἀναφέραμε εἶναι ἀπὸ αὐτά. Ἐνα ἄλλο εἶναι ἡ σχέση τοῦ Ἑρμῆ μὲ τὸ Διόνυσο.

Ἡ συγγραφεὺς ἐπεκτείνεται σὲ εὐρύτερους ἱστορικοὺς ὀρίζοντες. Ἔτσι, προκειμένου γιὰ τὰ προϊστορικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑρμῆ, προβληματίζεται σχετικὰ μὲ τὸ ποῖα ἀπὸ αὐτὰ ἦσαν μινωϊκὰ καὶ ποῖα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ φύλα ποὺ ἤλθαν ἀπὸ τὸ βορρὰ καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχουμε συνδυασμὸ στοιχείων καὶ τῶν δύο προελεύσεων. Ἄλλη κρίσιμη ὑπόθεσή της θεωρεῖ ὅτι ὁ τελικὸς συγκρητισμὸς ὑπῆρξε ἔργο τῶν Δωριέων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη. Βάσιμες καὶ σημαντικὲς βρίσκω καὶ τὶς ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦν στοὺς ἀναθέτες τῶν ἐλασμάτων καὶ στὶς συνθήκες τῆς ἀναθέσεώς τους. Οἱ παραστάσεις, στὰ ἐλάσματα τῆς Σύμης, νεαρῶν καὶ ὠρίμων ἀνδρῶν, καθὼς καὶ σκηνῶν κυνηγιοῦ, συλλήψεις ζώων καὶ θυσίας ἔκαμαν τὴν κυρία Λεμπέση νὰ θυμηθεῖ πληροφορία τοῦ Ἐφορου, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἔφηβοι τῶν κρητικῶν πόλεων, πρὶν ἀναγνωρισθοῦν ὡς ἐνήλικοι, περνοῦσαν δύο μῆνες στὰ βουνὰ κυνηγώντας ὑπὸ τὴν καθοδήγηση ἐκπαιδευτῶν. Ἡ κυρία Λεμπέση διατυπώνει τὴν πολὺ ἐλκυστικὴ ἰδέα ὅτι τὰ ἐλάσματα προσφέρονταν ἀπὸ τοὺς νέους, μετὰ τὸ πέρας τῆς μυσσεῶς τους, στὸν Ἑρμῆ, θεὸ τῆς φύσης καὶ τοῦ κυνηγιοῦ, καὶ ὅτι οἱ νεανικὲς μορφὲς εἰκόνιζαν τοὺς ἀναθέτες, ἐνῶ οἱ ἀνδρικὲς τοὺς ἐκπαιδευτὲς καὶ μυητὲς τους. Ἡ κυρία Λεμπέση ὑποθέτει ἐπίσης ὅτι τὰ ἐλάσματα καρφώνονταν σὲ πλακίδια ἀπὸ ξύλο ποὺ ἀναρτοῦσαν στὰ δένδρα τοῦ ἱεροῦ. Ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ-κυνηγὸ προέκυψε ὁ Ἑρμῆς-θεὸς τῶν ἀθλητῶν ποὺ λατρευόταν στὰ γυμναστήρια καὶ στὰ στάδια.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσω τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τῆς κυρίας Λεμπέση, πρέπει νὰ μιλήσω καὶ γιὰ τὴ συμβολή του στὴ μελέτη τῆς τορευτικῆς, ἀπὸ ἄποψη θεματολογίου καὶ τεχνοτροπίας. Ἡ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι ἡ τορευτικὴ τῆς Κρήτης, ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ὡς τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, παρουσιάζει ποικιλομορφία ποὺ τὴ διακρίνει π.χ. ἀπὸ τὴ σύγχρονη τέχνη τῆς Λακωνίας, τῆς Κορίνθου, τῆς Ἀττικῆς. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο τὸ ἀποδίδει στὴν ὑπαρξὴ πολλῶν δεκάδων ἀνεξαρτήτων πόλεων, ἢ καθεμιά ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ εἶχε τὸ δικό της ἐργαστήριον. Στὸ ἐργαστήριον τῆς Σύμης διέκρινε δύο παράλληλες τεχνοτροπίες, ποὺ ἀπέδωσαν σὲ διαφορετικὲς προελεύσεις. Τὴ μία τεχνοτροπία χαρακτήρισε «πλαστικὴ γραμμικότητα», τὴν ἄλλη «ἐπιπεδικὴ καλλιγραφία». Ὡστόσο οἱ δύο τεχνοτροπίες ἔχουν ὀρισμένα κοινὰ γνωρίσματα, ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐπίδραση τοῦ μοναδικοῦ ἐργαστηρίου. Πολλὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα εἶναι αἰγυπτιακὰ ἢ ἀνατολικὰ, ἀλλὰ ἡ

τεχνοτροπία μινωίζει. Για να εξηγήσει αυτό το τελευταίο γεγονός, η κυρία Λεμπέση υποθέτει ότι για ένα διάστημα συνυπήρξαν κοινότητες Δωριέων έποίκων και κοινότητες παλαιότερων κατοίκων τής Κρήτης, και ότι, κατά συνέπεια, ο δωρικός έποικισμός συντελέσθηκε με μεγάλη βραδύτητα και ειρηνικά. Οί κοινότητες τών παλαιότερων κατοίκων έξακολούθησαν να μινωίζουν στην τέχνη, ως τόν 7ον αιώνα. 'Η μινωϊκή τέχνη είχε παρακμάσει κατά την υπομινωϊκή εποχή. Έτσι οί τεχνίτες τής γεωμετρικής εποχής έμπνέονταν όχι από αυτήν, αλλά από πρότυπα τής μινωϊκής άκμης. Τεχνίτες που μετακινούνταν από τις μινωϊζουσες κοινότητες στις δωρικές και από τις δωρικές στις μινωϊζουσες μετέφεραν τις αντίστοιχες παραδόσεις. Στο τέλος οί μινωϊκές άρχές μορφοποιήσεως συνδυάσθηκαν με δωρικούς κανόνες δομής.

Τά τορεύματα τής Σύμης συμπληρώνουν κενά που υπήρχαν στην ιστορική εξέλιξη τής τορευτικής στην Κρήτη. Έτσι αποκαθίσταται ή ιστορία του σφυρήλατου με έλεύθερο χέρι αναγλύφου από τόν 8ον ως και τόν 5ον αιώνα. 'Ως τά μέσα του 6ου ή κρητική τορευτική προόδευε και ή παραγωγή της μεγάλωνε. Έπειτα άρχισε να παρακμάζει. 'Η κυρία Λεμπέση εξηγεί τó φαινόμενο με την ακόλουθη ύπόθεση: ή Κρήτη δέν πραγματοποίησε τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αναπροσαρμογές και προόδους που σημείωσαν άλλες έλληνικές περιοχές. Έτσι περιέπεσε σε οικονομικό μαρασμό, που στάθηκε εμπόδιο στην έφαρμογή τεχνικών προόδων. Στην τορευτική ειδικότερα οί Κρητικοί δέν προχώρησαν στη σφυρηλάτηση έλασμάτων επάνω σε μήτρα, τεχνική που επέτρεπε μεγαλύτερη παραγωγή και περισσότερο κέρδος, αλλά έμειναν στάσιμοι στην παλαιά μέθοδο. Οί κρητικές πόλεις, γενικότερα, κλείσθηκαν στον έαυτό τους και ή τέχνη τους έχασε σε δυναμισμό και δημιουργικότητα.

Θά ήταν σοβαρή παράλειψή μου, αν δέ σημείωνα ότι ή κυρία Λεμπέση διατύπωσε τις περιγραφές της, τις αναλύσεις της, τά επιχειρήματά της και τις ύποθέσεις της με σαφήνεια, ακρίβεια και κομψότητα. Τó λεξιλόγιό της είναι πλούσιο και σωστό. Τó ύφος της εύκλινητο, λαγαρό, έπιμελημένο, έχει την πυκνότητα που απαιτείται σε κάθε περίπτωση και έξυπηρετεί όλες τις αποστολές που του αναθέτει ή συγγραφεύς.